

شناسایی و تبیین مؤلفه‌های ارتقای کیفیت منظر بر بازخوانی آرامستان‌های تاریخی: رویکردی پدیدارشناسانه به تجربیات زیسته مراجعہ کنندگان

مطالعه موردی، آرامستان وادی السلام قم^۱

حسن دارابی^{۱*}، عرفان خداپرست^۲، فاطمه اسحقی^۳، هما ایرانی بهبهانی^۴

۱- استادیار گروه مهندسی طراحی محیط زیست، دانشکده محیط زیست، دانشگاه تهران، ایران (*نویسنده مسئول) darabih@ut.ac.ir

۲- کارشناسی ارشد مهندسی طراحی محیط زیست، دانشکده محیط زیست، دانشگاه تهران، ایران

۳- کارشناسی ارشد مهندسی طراحی محیط زیست، دانشکده محیط زیست، دانشگاه تهران، ایران

۴- استاد گروه مهندسی طراحی محیط زیست، دانشکده محیط زیست، دانشگاه تهران، ایران

تاریخ پذیرش: [۱۴۰۱/۲/۲۴]

تاریخ دریافت: [۱۴۰۱/۲/۶]

چکیده

اهداف: این پژوهش با هدف حفاظت از منظر آرامستان‌های تاریخی شهر از دریچه شناخت ابعاد، لایه‌ها و مؤلفه‌های آشکار و پنهان در سطوح عمیق ادراک به آشکارسازی ظرافت‌ها و پیچیدگی‌های دشوار در بازآفرینی این مکان‌های ارزشمند تاریخی در خلال مرور تجارب زیسته مراجعہ کنندگان می‌پردازد.

روش‌ها: این پژوهش به صورت کیفی و با رویکرد پدیدارشناسانه و با روش ابداعی کوشنباخ از طریق مصاحبه‌های عمیق نیمه‌ساختاریافته حول پنج محور اصلی و همچنین توزیع پرسش‌نامه‌های تکمیلی، ثبت و دریافت معانی تجارب زیسته مراجعین به منظر و تحلیلی کیفی، صورت پذیرفته است.

یافته‌ها: بررسی تجارب زیسته پیرامون منظر آرامستان‌های تاریخی در شش محور «مراجعہ، تصویر ایده‌آل، فعالیت، بهبود و ابعاد ذهنی» نشان می‌دهد گورستان‌های تاریخی دارای کیفیت‌های چندبعدی و تنوع، تکرر و پیچیدگی بسیار شگرفی در لایه‌های ادراکی برخوردار است.

نتیجه‌گیری: فروکاست نقش گورستان‌ها به یک زیرساخت ضروری برای شهر و محلی برای دفن اموات منجر به قطع ارتباط میان دنیای زندگان و مردگان گشته، آن را بدل به زمینی جهت دفن پسماند شهری در خارج شهر می‌نماید. حفاظت از منظر تاریخی به دلیل دارا بودن ساختارها و عناصر ارزشمند، اصالت و ارزش‌های نهفته که نشان‌دهنده‌ی تعامل فرهنگ و طبیعت در طول زمان است، از حساسیت بسیار بالایی برخوردار است، چراکه این ارزش‌ها حافظ هویت و خاطرات جمعی و حافظه تاریخی جامعه هستند. لذا بدون بررسی لایه‌های عمیق ادراکی نهفته در روح این مکان امکان خوانش مجدد این ویژگی‌ها در بازآفرینی آرامستان‌ها آن میسر نیست.

کلمات کلیدی: بازآفرینی، منظر تاریخی، هویت، هرمتیک، گورستان

^۱ این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد با راهنمایی دکتر حسن دارابی و دکتر هما ایرانی بهبهانی در گروه طراحی محیط زیست دانشگاه تهران انجام گرفته است.

۱- مقدمه

آرامستان‌ها قدیمی در گذشته نه‌چندان دور با تلفیق طبیعت، فرهنگ، مذهب و تاریخ، مکانی برای تمدد روح و تزریق حیات از طریق ایجاد ارتباط میان دنیای زندگان و مردگان فراهم می‌نمودند. با تأملی اندک می‌توان دریافت که این مناظر تاریخی ابعادی بسیار گسترده را دربر می‌گیرند. آرامستان صحنه نمایش بخشی از فرهنگ بومی جامعه و روایت‌گر بخشی از داستان زندگیست. امروزه این مکان‌های تاریخی به لحاظ بهداشتی و سایر مشکلات، کارکرد قبلی خود را از دست داده، به فضایی رها شده و متروک بدل گشته‌اند. باوجود این که به سبب توسعه‌های شهری در بافت اصلی قرار دارند، ساختار فیزیکی و فضای آن امکان نظارت همگانی را بسیار مشکل نموده و هرگونه دخل و تصرف نیز ممکن است با مسائلی همراه باشد.

با متراکم شدن فضاهای شهری، حضور طبیعت در شهرها با کاهش چشمگیری مواجه گشته است. امروزه آرامستان‌های شهری به سبب برخورداری از مزایای بسیار، در سطح وسیعی مورد توجه محققین در امر تأمین فضای سبز قرار گرفته‌اند [۱]. مطالعات نشان می‌دهد که استفاده‌کنندگان از آرامستان برای درختان در این مناظر بسیار ارزش قائل هستند [۲]. همچنین آن‌ها می‌توانند خدمات اکوسیستم را به اندازه یک پارک شهری ارائه دهند [۳]. به‌علاوه تغییرات فرهنگی ناشی از افزایش جمعیت منجر به برخی از دگرگونی‌ها در خصوص استفاده از فضای آرامستان‌ها گشته است [۴]. هم‌اکنون بیش از هجده نوع فعالیت در آرامستان‌ها دنیا قابل مشاهده است [۵].

پژوهشگران بسیاری به اهمیت آرامستان‌ها در بهبود فضاهای شهری توجه داشته‌اند [۱]. تغییر کاربری با تکیه بر راهکارهایی نظیر توسعه پوشش گیاهی، فضاهای سبز و اقدامات فرهنگی با تکیه بر پتانسیل‌های آرامستان همواره مد نظر محققین قرار گرفته است [۶، ۷]. ترکیب ایده باغ-مزار و یا به‌طور کلی الگوی باغ ایرانی به سبب پیوند با هویت ایرانی و پیشینه‌ی تاریخی [۸-۱۰]، اختصاص بخشی از آرامستان به کاربری‌های عمومی و فرهنگی [۱۱] از جمله این پیشنهادات است. برخی نیز لزوم توجه نمادپردازی مذهبی و مرگ را گوشزد نموده‌اند [۱۲، ۱۳].

حفاظت از منظر آرامستان‌ها تاریخی شهر جز از دریچه شناخت ابعاد و مؤلفه‌های آشکار و پنهان آن میسر نیست. لزوم توجه به ظرافت‌ها و پیچیدگی‌های دشوار در بازآفرینی این مکان‌های ارزشمند تاریخی، انتخاب روشی متناسب را می‌طلبد. از نگاه پدیدارشناسی این معانی که درهم‌تنیده، مستور و گاه متباین است، در ادراک «مردمان آن منظر» وجود می‌یابد، پیوسته تغییر می‌کند و به حیات خود ادامه می‌دهد. طیف تفسیرها که در خلال تجارب زیسته قوام‌یافته و همواره دگرگون می‌شود با واکاوی پدیدارشناسانه منبعی ارزشمند برای پژوهش‌های این منظر تاریخیست.

پدیدارشناسی ریشه در سنت‌های فلسفی دارد که طی قرن‌ها تکامل یافته است. با این حال، اکثر مورخان ادومند هوسرل را پایه‌گذار تعریف پدیدارشناسی در اوایل قرن بیستم اعتبار می‌دهند [۱۴]. به اعتقاد هوسرل پدیده‌هایی که توسط فرد ادراک و مستقیماً به شهود وی داده می‌شوند باید موضوع مطالعه علمی باشند [۱۵]. برای هوسرل دانش ذهنی و عینی کاملاً درهم‌تنیده شده‌اند. در پدیدارشناسی توصیفی هوسرل هدف محقق دستیابی به ذهنیت استعلایی است یعنی حالتی که در آن تأثیر محقق بر پژوهش دائماً ارزیابی می‌شود و سوگیری‌ها و پیش‌فرض‌ها خنثی می‌شود. به‌طوری که آنها بر موضوع مطالعه تأثیر نگذارند [۱۶]. حالتی که در آن محقق از توصیف شرکت‌کنندگان از حقایق تجربه زیسته به سوی ذات پدیده حرکت می‌کند. در مقابل پدیدارشناسی تفسیری با تکیه بر آثار مارتین هایدگر از تمرکز هوسرل بر انسان به‌عنوان دانای پدیده فاصله می‌گیرد. هایدگر به انسان‌ها به‌عنوان بازیگران زیست-جهان علاقه‌مند است و از این رو بر رابطه بین یک فرد و دنیای زندگی او تمرکز می‌کند. از نظر او واقعیات ادراک شده توسط افراد همواره تحت تأثیر جهان‌بست که در آن زندگی می‌کنند [۱۶]. بنابراین تجربه آگاهانه یک فرد از یک پدیده، جدا از جهان و یا بستر تاریخی او نیست و انسان نمی‌تواند یک پدیده را بدون مراجعه به درک پیشین خود تجربه کند. بنابراین، پدیدارشناسی تفسیری به دنبال درک لایه‌های عمیق‌تر تجربه انسانیست که در زیر آگاهی‌های سطحی پنهان گردیده است.

به زبان ساده، پدیدارشناسی را می‌توان رویکردی به پژوهش‌های منظر تعریف نمود که به دنبال توصیف و یا ماهیت منظر با کاوش در دیدگاه کسانی است که آن را تجربه کرده‌اند. هدف پدیدارشناسی توصیف معنای این تجربه است. انواع مختلفی از پدیدارشناسی وجود دارد که هر کدام ریشه در مکتب فلسفی متفاوتی دارد. اما اکثر رویکردها در خصوص موضوع پژوهش‌های منظر یکسان است. مطالعه منظر

که در آن تجربیاتی از جنس زندگی ظاهر می‌شود و نحوه ادراک کلیت و عناصر این منظر و معنایی که آن‌ها در تجربه ذهنی افراد دارند. پدیدارشناسی منظر می‌تواند رویکردی تحلیلی یا سیستمی اتخاذ کند. اولی با تمرکز بر روی اجزا و دومی، در مورد کلیت منظر و درک روابط بین اجزا مشخص می‌گردد. استفاده از پدیدارشناسی به‌مثابه روش پژوهش به معنای دنبال نمودن هدف و نظام روشنیست که به رویه‌ها و نتایج قابل اندازه‌گیری منتهی شود و هدف از آن کشف اطلاعات یا دستیابی به درک جدیدی از منظر است [۱]. تا بتوانیم بینش جدیدی در مورد یک منظر خاص به دست آوریم.

جدول ۱. محورهای بررسی ابعاد تجربه زیسته

محورها	ابعاد سنجش تجربه زیسته	اعتبارسنجی در ادبیات پژوهش
مراجعه و استفاده	ابعاد زمانی-مکانی	[۲۶]
تصویر ایده‌آل	صفات دل‌بستگی به مکان	[۲۷-۲۸]
فعالیت فیزیکی	ابعاد رفتاری	[۲۶، ۲۹]
بهبود ذهنی	ابعاد بازیابی توجه و بازیابی آرامش	[۲۵، ۳۰-۳۱]
ابعاد ذهنی	ابعاد ادراکی-مکانی، حس مکان	[۲۹، ۳۲]

ابزار تحقیقات پدیدارشناسی بیشتر معطوف به مصاحبه‌های عمیق نیمه‌ساختاریافته هستند [۱۷] که کاربرد آن‌ها در مطالعات متعددی به اثبات رسیده است [۱۸-۲۱]. برای تقویت ارتباط تجربه و مکان بهتر است مصاحبه‌ها در منظر صورت پذیرد که برتری آن در پژوهش‌های جامعه‌شناختی کوشناخ روشن گشته است [۲۲]. همچنین محورهای مصاحبه بایست به نحوی تعیین گردد که ابعاد مختلف این ارتباط را مورد واکاوی قرار دهند. در این پژوهش پنج محور مصاحبه با مرور ادبیات موضوع شناسایی شده‌اند که در جدول ۱ آورده شده است.

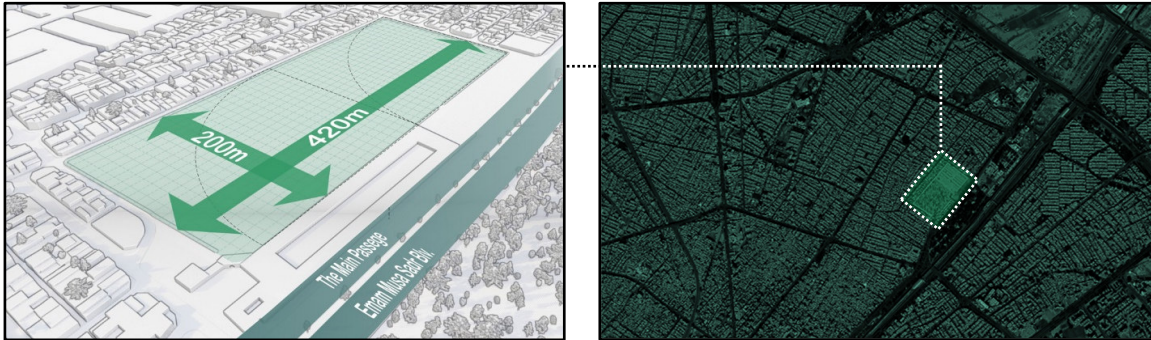
۲- مواد و روش‌ها

۲-۱- شناخت محدوده مطالعه

شهر قم به‌واسطه نقش پر قدرت مذهبی خود از گذشته تاکنون، از آرامستان‌ها متعدد و قدیمی برخوردار است که با وجود احداث آرامگاه جدید بهشت معصومه با رویکردی مدرن هنوز از رونق نیافته‌اند. افراد دارای تمکن مالی از قم و سایر شهرها به جهت تقدس این اماکن ترجیح می‌دهند مردگان خود را در این آرامستان‌ها تدفین نمایند.

آرامستان وادی‌السلام شهر قم از بزرگ‌ترین و قدیمی‌ترین قبرستان‌های این شهر است که از دیرباز محل دفن علما و بزرگان دینی و افراد سرشناس بوده و بدین سبب از شهرت و هویت قابل توجهی برخوردار است. این آرامستان با مساحتی در حدود ۸ هکتار، در میانه مسیر ورودی شهر به سمت حرم مطهر حضرت معصومه (س) در موقعیتی بسیار ویژه قرار گرفته است (تصویر ۱). با این وجود نبود زیرساخت‌های لازم و عدم پشتیبانی فضا از عملکردهای جانبی و مکمل از رونق کافی برخوردار نیست، به‌نحوی که فضا ظرفیت و جذابیت لازم برای گذران طولانی‌مدت اوقات را برای بازدیدکنندگان ندارد. این منظر تاریخی که از پتانسیل چشمگیری در بهبود معضلات شهری بهره‌مند است اکنون بشدت دچار آسیب شده است.

تصویر ۱. موقعیت آرامستان وادی السلام در شهر قم (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۱)

۱-۲- روش

در این پژوهش چارچوب شناخت و تحلیل منظر آرامستان بر اساس متد ابداعی مارگارت کوشنباخ، «همراه شدن» (Go-along Method) تدوین گشته که کاربرد آن در مطالعات پدیدارشناسانه‌ی این محقق به اثبات رسیده است [۲۲-۲۳]. مصاحبه‌ها به شیوه نیمه‌ساختاریافته بر مبنای پنج محور اصلی انعکاس یافته در تصویر انجام گشته است.

تصویر ۲. مدل کلی چهارچوب تحلیل منظر (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۱)

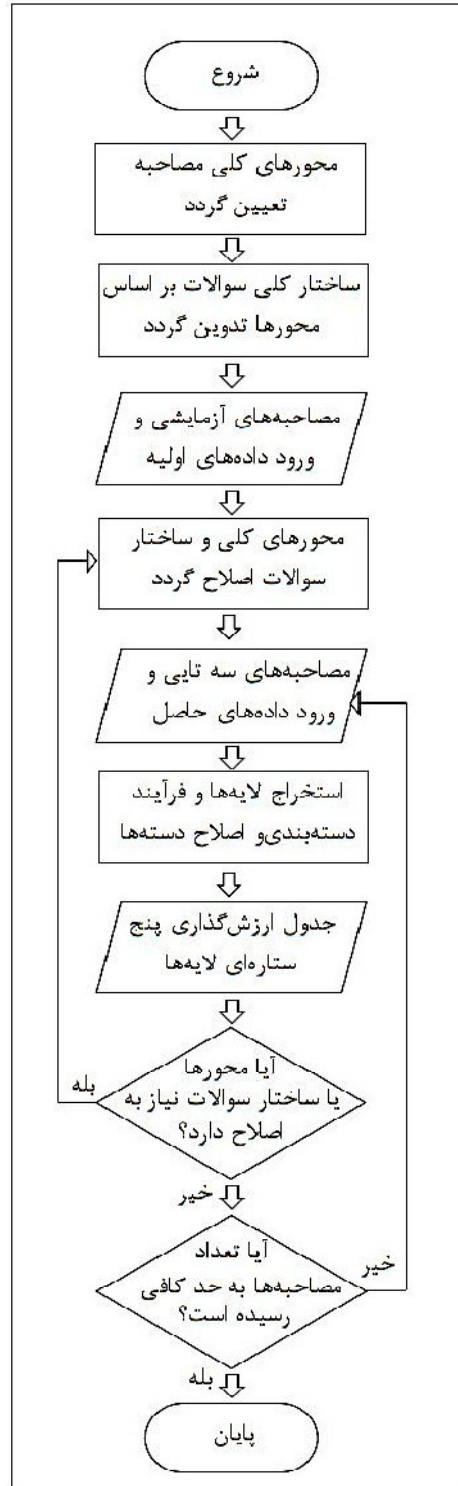

این محورها طی مرور ادبیات موضوع، مطالعات لایه‌های فیزیکی، زیستی و فرهنگی بستر طرح، تدوین و با انجام مصاحبه‌های آزمایشی، گزینش، اصلاح و تثبیت شد. در این پژوهش تعداد ۱۲۰ مصاحبه به روش «همراه شدن» صورت پذیرفته است. این در شرایطی بود که عامل پاندمی کرونا احتمالاً بر میزان مراجعه و شکل استفاده از فضا مؤثر بوده است. بجهت آن‌که بخش عظیمی از ساختارهای منظر آرامستان وادی السلام در اثر توسعه و مداخلات شهری از میان رفته است، چهار آرامستان دیگر که در هرکدام جنبه‌هایی از ساختارهای منظر آرامستان همچنان در آن‌ها برجسته است، به‌عنوان سایت مرجع (Reference site) [۲۴] و مثلث‌بندی منابع داده‌ها در نظر گرفته

شده است. تعداد ۶۰ مصاحبه در محل آرامستان وادی‌السلام و تعداد ۶۰ مصاحبه نیز به‌منظور اطمینان از صحت مطالعات در آرامستان‌ها دیگر صورت پذیرفته است. آرامستان‌ها دیگری که به‌عنوان مکمل این آرامستان در نظر گرفته شده شامل آرامستان «امامزاده عبدالله» و «ابن بابویه» واقع در جنوب شهر تهران به لحاظ برخورداری از ویژگی‌های نسبتاً برجسته «تاریخی»، آرامستان پنج‌تن لویزان واقع در شمال شهر تهران به جهت برخورداری از «پوشش گیاهی مناسب» و «گفتمان‌های فرهنگی متفاوت» و آرامستان ۷۲ تن ساروق به جهت «تأثیر کمتر توسعه شهری و نیز برخورداری از طبیعت و فرهنگ روستایی»، می‌باشد.

سپس به تفکیک محورهای پژوهش، یافته‌ها سازمان‌دهی و به‌منظور ارزیابی و مقایسه سریع در جداولی با ارزش‌گذاری ستاره‌ای [۲۴] مرقوم گشته است. در سه محور از شش محور که طی مصاحبه‌ها، پژوهش به مؤلفه‌های مشخصی دست یافته، با تدوین پرسش‌نامه سه ارزشی لیکرت، این مؤلفه‌ها به‌صورت اختصاصی در سایت آرامستان وادی‌السلام مورد سنجش دقیق‌تری قرار گرفته است. نتایج حاصل از این پرسش‌نامه مطابقت بالایی با نتایج مصاحبه‌ها دارد. در بخش سوم یافته‌های هر شش محور با بررسی علل و عوامل مؤثر بر مؤلفه‌ها که از تحلیل ادراکی مراجعه‌کنندگان حاصل شده، مورد واکاوی دقیق‌تری قرار گرفته است.

تصویر ۳. فلوجارت گردش انجام مصاحبه‌های پدیدارشناسانه تا مرحله کفایت (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۱)

در روش همراه شدن، مصاحبه‌گران میدانی در سفرهای معمول، استفاده‌کنندگان و مراجعین به بستر طراحی (آرامستان قدیمی وادی السلام) را همراهی می‌کنند و از طریق پرسیدن سؤال، گوش‌دادن و مشاهده جریان تجربیات و شیوه‌های مواجهه، افراد را در حین حرکت و تعامل فیزیکی و اجتماعی به‌طور فعال بررسی می‌کنند. ترکیبی میان مشاهده مراجعه‌کنندگان و مصاحبه نیمه‌ساختار یافته. در این روش می‌توان موضوعات را به‌طور سیستماتیک و در مکان‌های مختلف دنبال نمود و تجربیات را به آن‌ها پیوند زد. از تمام مصاحبه‌شوندگان سؤالات یکسانی در محورهای اصلی از پیش تعیین شده پرسیده می‌شود، اما آن‌ها «آزادند» که پاسخ خود را به هر طریقی که مایلند ارائه دهند. آنچه تکنیک همراه شدن را منحصر به فرد می‌کند این است که می‌توان ضمن دستیابی به تجربیات و تفسیرهای مصاحبه‌شوندگان، آن‌ها هنگام به‌وقوع پیوستن این تجربیات در همان فضا مشاهده نمود. تمامی مصاحبه‌ها ضبط شده، پیاده‌سازی شده است. لایه‌سازی بلافاصله پس از پایان اولین سری از مصاحبه‌ها که به‌صورت آزمایشی صورت پذیرفته و کدگذاری گشته است (تصویر ۳). پس از آن لایه‌ها در یک نظام ساده ارزش‌گذاری پنج‌ستاره‌ای مبتنی بر ۲۰ درصد تکرار امتیازدهی شده است. این ارزش‌گذاری می‌تواند توجه محقق را به لایه‌های تکرار شونده (بین ذهنی) را مشخص نماید که در پدیدارشناسی هوسرل از آن به نمود عینی پدیده‌ها تعبیر می‌شود.

۳- یافته‌های پژوهش

۳-۱- مراجعه و استفاده از فضا

یافته‌ها میدانی نشان داد بیش از ۶۰ درصد مراجعه‌کنندگان به فضای آرامستان را افراد میان‌سال به بالا تشکیل می‌دهند. جوانانی که به آرامستان می‌آیند، اغلب گرایش‌های مذهبی دارند (در آرامستان وادی السلام، ابن‌بابویه و امامزاده عبدالله) یا به‌تازگی عزیزی (پنج‌تن لویزان) را از دست داده‌اند. در آرامستان ۷۲ تن ساروق جوانان بنا به علل تفریحی و وقت‌گذرانی نیز به این آرامستان مراجعه می‌نمودند. همچنین بیش از ۸۰ درصد مراجعه‌کنندگان به آرامستان مرد هستند (در تمام آرامستان‌ها مورد مطالعه). زنان اغلب با همراهی شخص دیگری به آرامستان می‌آیند. آرامستان در مراجعه افراد به آرامستان دو الگوی «منظم» و «نامنظم» شناسایی شد. در آرامستان وادی السلام برخی از افرادی که مراجعه نامنظم داشتند عنوان کردند که وضعیت فعلی آرامستان عامل این روند نامنظم است. در هر دو الگوی منظم و نامنظم وجود وقت خالی، اوقات فراغت و تعطیلی عامل مهمی در مراجعه به آرامستان است. در آرامستان ساروق بیش از ۸۰ درصد افراد از روند منظم در مراجعه خود برخوردار بودند. روند مراجعه منظم اغلب به‌صورت هفتگی و در روز جمعه و گاهی پنجشنبه است. مناسبت‌های مذهبی و فرهنگی (مانند سال تحویل) در مراجعه‌های خاص مؤثر است. مهم‌ترین علت مراجعه افراد به آرامستان در هر دو شکل منظم و نامنظم احساس «دل‌تنگی» عنوان شد. اما در افرادی که به‌طور منظم به آرامستان مراجعه می‌کنند نوعی احساس «تعهد و وظیفه» نیز به چشم می‌خورد. اما در کسانی که به‌طور نامنظم به آرامستان مراجعه می‌کنند پس از دل‌تنگی عواملی همچون «عذاب وجدان» و «ترحم» یا «ترس» علت مراجعه به آرامستان را تشکیل می‌دهد. اغلب افراد تمایل دارند به‌تنهایی به این فضا مراجعه کنند، اما بازدید با همسر یا به‌صورت خانوادگی و با یک یا چندتن از اقوام بسیار نزدیک نیز متداول است. معمولاً این نحوه مراجعه با فاصله زمانی از فوت عزیزان در ارتباط است. در فاصله زمانی کوتاه‌تر، بازدید منظم‌تر و با همراهی اقوام و دیگران صورت می‌گیرد. معمولاً مراجعات با فاصله‌گیری چندساله از فوت عزیزان به سمت الگوی نامنظم‌تر و یا به‌صورت تنها و یا با همراهان بسیار کمتر تغییر شکل می‌یابند.

اغلب افراد هنگام مراجعه به آرامستان‌ها وادی السلام، ابن‌بابویه و امامزاده عبدالله بین ۳۰ تا ۶۰ دقیقه را در این مکان می‌گذرانند. در آرامستان‌ها تهران آن‌ها علت توقف کوتاه در آرامستان را مسائلی همچون کمبود وقت، نگرانی از وضعیت پارکینگ و مشغله عنوان می‌کنند و ابراز می‌دارند در صورت عدم مزاحمت وقت بیشتری را در آرامستان می‌گذرانند. در آرامستان وادی السلام علت اصلی توقف کوتاه نبود هرگونه امکانات و وضعیت فعلی عنوان شد. مراجعه‌کنندگان به این آرامستان گفتند که قبلاً مدت بیشتری را در این آرامستان سپری می‌نمودند. مانند بیش از ۶۰ دقیقه نیز طرفداران بسیار کمی دارد. در آرامستان ساروق افراد وقت به‌مراتب بیشتری در آرامستان می‌گذرانند. بیش از نیمی از مصاحبه‌شوندگان اعلام نمودند عدم امکانات کافی و زیرساخت‌های مناسب باعث می‌شود برخلاف میلشان پس از یک ساعت آرامستان را ترک کنند.

جدول ۲. مراجعه و نحوه استفاده از آرامستان (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۱)

مؤلفه	زیرمؤلفه	وادی السلام	امامزاده عبدالله و ابن بابویه	پنج تن لویزان	۷۲ تن ساروق
سن	زیر ۱۵	-	-	-	-
	۱۵-۳۵	*	-	*	-
	۳۵-۵۰	**	***	***	**
	۵۰ به بالا	**	**	*	***
جنسیت	مرد	****	****	****	****
	زن	*	*	*	-
الگوی مراجعه	منظم	**	***	****	****
	نامنظم	***	**	*	-
دوره مراجعه	هفتگی	**	***	***	****
	ماهانه	*	*	**	*
	نامشخص	**	*	-	-
علت مراجعه	تعهد	**	**	*	*
	دلتنگی	**	***	****	***
	ترحم	*	-	-	-
	ترس	-	-	-	*
مدت مراجعه	تا ۳۰ دقیقه	**	**	***	-
	۳۰ تا ۶۰ دقیقه	***	***	**	***
	۶۰ تا ۹۰ دقیقه	-	-	-	*
	بالای ۹۰ دقیقه	-	-	-	*
نحوه مراجعه	تنها	****	***	***	***
	با خانواده	*	*	*	-
	با دوستان	-	*	*	**

۳-۲- تصویر ایده‌آل آرامستان

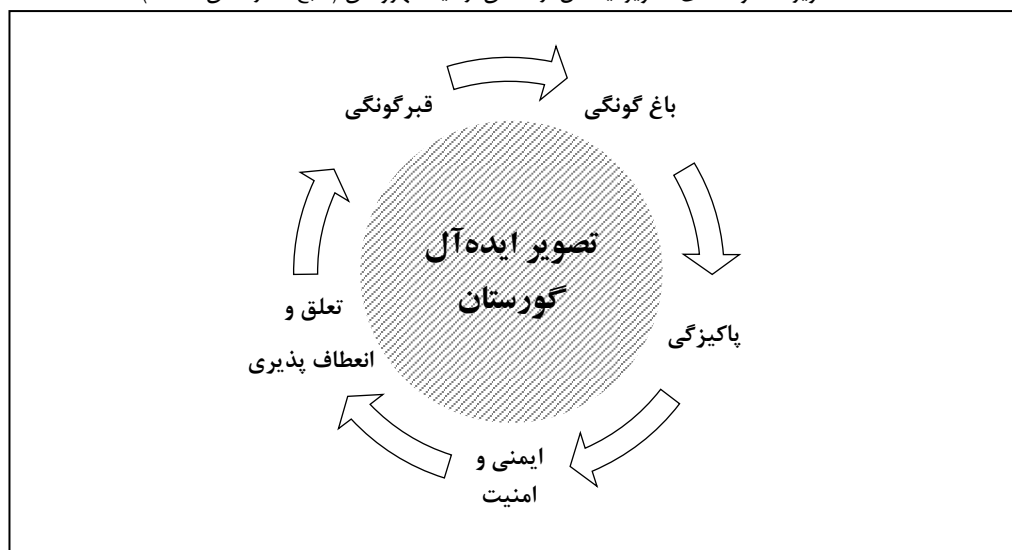
از مراجعه‌کنندگان خواسته شد به صورت کلی آرامستان را توصیف کنند و آن را با سایر آرامستان‌ها و تصویر ایده‌آل خود از آرامستان مقایسه کنند. با طرح سؤالات گوناگون سعی شد تا ویژگی‌های مثبت و منفی این مکان از نظر آن‌ها کشف شود. باید توجه داشت در بسیاری از مواقع مراجعه‌کنندگان از آنچه واقعاً می‌خواهند توصیف درستی نمی‌کنند. با همراهی نمودن آن‌ها، اشاره به قسمت‌هایی از آن فضا یا مقایسه با فضاها و مصادیق دیگر و گپ‌وگفت دوستانه می‌توان به عمق لایه‌های ادراکی آن‌ها پی برد.

بیش از نیمی از مصاحبه‌شوندگان به این نکته اشاره داشتند که آرامستان بایست به شکل تاریخی خود حفظ شود و حتی سنگ قبرها به همان‌گونه حفظ شود. افراد مسن‌تر از تأثیر عناصر قدیمی بر یادآوری بهتر گذشته سخن گفتند. تقریباً تمامی مصاحبه‌شوندگان به لزوم

وجود و تقویت پوشش گیاهی در آرامستان اشاره نمودند. اما برخی لزوم تناسب پوشش گیاهی با فضای آرامستان را یادآوری نمودند. آرامستان‌ها سبز همچون نمونه‌های خارجی، آن را شبیه به پارک می‌کند. با سؤالات جزئی‌تر مشخص شد، آن‌ها بیشتر با گیاهان پوششی همچون چمن کاری یا گلکاری مخالفند. در دو آرامستان لویزان و خصوصاً ساروق که گونه‌های درختی فراوانی دیده می‌شد مردم از آن‌ها احساس رضایت کامل داشتند. در طی مصاحبه مشخص شد افراد بسیاری خصوصیات منحصر بفرد آرامستان را مرتبط با وجود قبرها می‌دانند و هرگونه برهم زدن حضور بصری قبرها را باعث لطمه شدید فضای آرامستان می‌دانند. به‌طور کلی از این مصاحبه‌ها ۵ ویژگی تصویر ایده‌آل آرامستان استنباط شد که در تصویر ۴ منعکس شده است.

تصویر ۴. مؤلفه‌های تصویر ایده آل آرامستان از دید شهروندان (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۱)

پس از شناسایی این خصوصیات در سنجشی دیگر از مراجعه‌کنندگان خواسته شد بر اساس مقیاس لیکرت به آرامستان محل مراجعه خود در این خصوصیات بین یک تا پنج ستاره امتیازدهی کنند. جدول زیر این اطلاعات را به‌صورت میانگین و به شکلی خلاصه نشان می‌دهد. حجم نمونه‌گیری در آرامستان وادی السلام بر اساس جدول مورگان تعداد ۴۰۰ عدد است. حجم نمونه برای امامزاده عبدالله و ابن بابویه ۷۲، پنج‌تن لویزان ۳۶ و هفتاد و دو تن ساروق ۲۴ عدد است. نمونه‌ها به‌صورت تصادفی انتخاب شده‌اند.

جدول ۳. فعالیت‌ها درون در آرامستان وادی السلام و آرامستان‌ها مرجع (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۱)

مؤلفه	وادی السلام	امامزاده عبدالله و ابن بابویه	پنج تن لویزان	۷۲ تن ساروق
قبرگونه‌گی	**	*****	*****	*****
باغ‌گونه‌گی	*	*	*****	*****
پاکیزگی	*	***	*****	*****
ایمنی و امنیت	*	**	*****	*****
انعطاف‌پذیری و تعلق	*****	*	**	*****

۳-۳- فعالیت‌های فیزیکی در فضا (آشکار)

در این پژوهش فعالیت‌های فیزیکی به آن دسته از فعالیت‌هایی گفته می‌شود که توسط مراجعه‌کنندگان انجام می‌پذیرد و به شکل واضحی قابل مشاهده است. این فعالیت‌ها را می‌توان به دو زیر گروه اصلی و غیراصلی تقسیم نمود. فعالیت‌های اصلی اغلب ریشه‌های فرهنگی، سنتی و آیینی دارند و مرتبط با فرهنگ عزاداری و مرگ هستند. تعداد این نوع از فعالیت‌ها محدود است و می‌توان آن‌ها را به دو دسته جمعی و شخصی تقسیم نمود. فعالیت‌های جمعی این گروه بیش‌تر مبتنی بر فرهنگ عزاداریست و فعالیت‌های شخصی بیشتر مبتنی بر فرهنگ زیارت اهل قبور است. فعالیت‌های جمعی مانند مراسم تشییع جنازه و خاکسپاری، شب اول قبر و فاتحه‌خوانی‌های دسته جمعی در شب اول، سوم، هفتم و غیره که در آرامستان‌ها تاریخی مانند وادی‌السلام به علت عدم دفن اموات تازه مشاهده نمی‌شود. فعالیت‌های انفرادی مانند فاتحه‌خوانی و قرائت دعا و قرآن به صورت فردی، شستشوی قبر عزیزان و آوردن گل بر سر مزار. بخش خیرات نوعی از رسوم فرهنگی قدرتمند است که همواره به آرامستان‌ها رونق بخشیده است و جذابیت ویژه‌ای دارد. فعالیت‌های غیراصلی شامل طیف وسیع‌تر و متنوع‌تری از فعالیت‌هاست که در فضای آرامستان صورت می‌پذیرد و حالتی غیررسمی دارد. به‌عنوان نمونه در آرامستان‌ها مورد مطالعه بسیار مشاهده می‌شود افراد تمایل به انجام کارهای نیکوکارانه و عام‌المنفعه همچون آبیاری گیاهان، کمک به نظافت عمومی، اطعام حیوانات و پرندگان دارند. علت انجام چنین کارهایی از سوی مصاحبه‌شوندگان شادی مرده و ایجاد احساس رضایت قلبی در شخص است. بخشی از مصاحبه زیر، ریشه‌های فرهنگی و ابعاد پنهان این قبیل فعالیت‌ها روشن می‌نماید در زیر آمده است:

«سبزه و درخت همیشه باعث خرمی است. آب روشنائی است. آب روشنائی است. شما وقتی به درختان آب می‌دهید، قبرها را می‌شوید تا زمانی که این رطوبت باقیست مرده آرامش دارد...»

همچنین فضای آرامستان بسیاری از فعالیت‌های متفرقه را ترغیب می‌کند. به‌عنوان نمونه قدم زدن، گشت‌وگذار، گپ‌وگفت، مطالعه، دویدن و جست‌وخیز کودکان، پیکنیک کردن و خوردن و آشامیدن بیشترین مواردی هست که مصاحبه‌شوندگان به آن‌ها اشاره نموده‌اند. همچنین برگزاری مراسم مذهبی و یا دورهمی با فامیل در مناسبت‌های فرهنگی نظیر پایان سال در کنار عزیز از دست رفته نیز طرفداران خود را دارد.

جدول ۴. فعالیت‌ها درون در آرامستان وادی‌السلام و آرامستان‌ها مرجع (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۱)

فعالیت	وادی‌السلام	امامزاده عبدالله و ابن بابویه	پنج تن لویزان	۷۲ تن ساروق
رسمی				
سنت عزاداری برای اموات	-	-	***	*****
سنت زیارت اهل قبور	**	*****	*****	*****
غیررسمی				
برگزاری مراسم مذهبی	-	***	*****	*****
فعالیت‌های فرهنگی	-	-	*****	**
بازی کودکان	*****	-	-	-
گردهم‌آیی	*****	-	-	*****
قرارگاه	***	-	***	**
تفرج	**	-	*	*****

در آرامستان وادی‌السلام به جهت مداخلات شهرداری جهت نوسازی و برهم خوردن تقریباً نیمی از ساختار قدیم، فعالیت‌های اصلی به‌مراتب کم‌رنگ‌تر از سایر آرامستان‌هاست. در عوض فعالیت‌های فرعی در لبه هم‌مرز با محلات عمدتاً با محوریت بازی کودکان به شکل گسترده و گردهم‌آیی جوانان و خانم‌های خانه‌دار بسیار پررنگ‌تر است. در مقابل در آرامستان ابن‌بابویه و امامزاده عبدالله فعالیت‌های اصلی انفرادی بیشتر رواج دارد. آرامستان پنج‌تن لویزان که همچنان دفن اموات در آن رایج است، نقش محلی بسیار پررنگی را ایفا می‌کند. مراسم قرآن‌خوانی در ماه رمضان، ادعیه‌خوانی در ایام هفته، شکل‌گیری دسته‌های عزاداری فعالیت‌های غیراصلی است که به‌صورت منظم در این آرامستان شکل می‌گیرد. همچنین در قسمتی از این آرامستان آشپزخانه‌ای درست شده که به‌صورت عام‌المنفعه به زنان سرپرست خانوار اجازه فعالیت می‌دهد. همچنین به‌طور خاص بستر شکل‌گیری نوعی از فعالیت است که بارها طی گفتگوها توسط مراجعه‌کنندگان به آن اشاره شد. نمونه مصاحبه زیر به‌خوبی آن را توصیف می‌کند:

«- بارها دیده‌ام که دختر پسرهای موجه برای قرار گذاشتن به اینجا می‌آیند. این که می‌گویم موجه یعنی از حالت‌ها و رفتارشان مشخص است که درباره مسائل جدی صحبت می‌کنند. از این قرارهای الکی نیست. حدس می‌زنم در آستانه ازدواج‌اند و درباره آینده زندگیشان صحبت می‌کنند.

چرا اینجا؟ چرا مثلاً به کافی‌شاپ نمی‌روند؟

خب ببینید آن‌ها که اندکی هنوز خجالت دارند و یا معذوراتی دارند نمی‌خواهند به کافه بروند. پارک‌ها شلوغ‌اند و فضای مناسب و رسمی ندارند. در مسجد هم که نمی‌شود قرار گذاشت. اینجا هم سکوت است، هم دنج است، هم فضای رسمی و مناسبی دارد، هم اندکی معنویت هست و هم با صفاست. به نظر من که خیلی مناسب است. البته این‌ها همه حدسیات من است ...»

در آرامستان ساروق به‌طور گسترده برای تفریح توسط اهالی و جوانان و برای پیکنیک توسط مسافران مورد استفاده قرار می‌گیرد. در قسمتی از پشت امامزاده آن فضای مناسبی است که نوجوانان و جوانان برای مطالعه از آن استفاده می‌کنند. در جدول بخشی از این فعالیت‌ها بر اساس تکرار به تفکیک آرامستان‌ها مقایسه شده است.

۳-۴- بهبود ذهنی

در نظریه «بازبایی توجه» [۲۵] محیط‌هایی را دارای چهار مؤلفه: جذابیت، دور کردن، وسعت و سازگاری باشند می‌توانند باعث بهبود ذهنی و بازگرداندن تمرکز برای فعالیت مجدد در زندگی روزمره شوند. تعداد قابل توجهی از مصاحبه‌شوندگان به این ویژگی به‌صورت مستقیم و با عبارت «تمدد اعصاب»، «آرامش فکری یا روحی» و یا «تسکین روحی یا اعصاب» اشاره نمودند. پژوهش‌های میدانی نشان می‌دهد ویژگی‌های موجود در منظر آرامستان، به‌طور خودبه‌خود و بدون تلاش، مورد علاقه فرد قرار می‌گیرد. بیش از ۸۰ درصد مصاحبه‌شوندگان در طی مصاحبه به نحوی ابراز کردند که فضای آرامستان را دوست دارند و همه آن‌ها در این که آرامستان باعث آرامش آن‌هاست هم‌نظر بودند که از این نظر مسئله‌ای بسیار منحصر به فرد است. اما در تشریح علت این آرامش به موارد گوناگونی اشاره نمودند که تقریباً تمامی این علل به‌نوعی به وجود اموات مرتبط بود.

تقریباً تمامی مصاحبه‌شوندگان به سوا لاتی که به‌نوعی به درگیری ذهنی آن‌ها در طول مدت حضورشان در آرامستان به مشغله‌های روزمره زندگی اشاره داشت پاسخ منفی دادند. همچنین بیش از ۸۰ درصد آن‌ها اشاره داشتند تا مدتی پس از رفتن از آرامستان، احساس سبکبالی دارند و استرس‌های روزمره را دیگر احساس نمی‌کنند. انگیزه زندگی در آن‌ها به شکل قابل ملاحظه‌ای افزایش یافته و تلاش بیشتری در کارهای خود می‌کنند. همچنین پس از ترک آرامستان تمایل بیشتری به مهربانی و توجه به اطرافیان خود دارند. درحالی که مطالعات پیشین [۵] سعی کرده‌اند این خصوصیات را به وجود عناصر تاریخی و یا عناصر طبیعی در آرامستان مرتبط سازند، همین نتایج به‌صورت یکسان در آرامستان وادی‌السلام که به‌طور کامل از این عناصر بی‌بهره است. مشاهده شد که همه دلالت بر قوت مؤلفه «دور کردن» در منظر آرامستان‌ها تاریخی دارد.

مصاحبه‌ها و مشاهدات میدانی نشان داد آرامستان از زمینه قوی برای اکتشاف نیز برخوردار است. تمامی مصاحبه‌شوندگان در تمامی آرامستان‌ها ابراز داشتند که علاقه زیادی به گشت‌وگذار و تفحص در محیط آرامستان دارند. بیشترین جاذبه مربوط به خواندن سنگ

قبرهاست. گوشه‌ای از مصاحبه زیر از یک خانم ۴۸ ساله نشان می‌دهد که این مسئله از دیرباز نیز مورد علاقه بوده که در مورد آن منع خرافی نیز به وجود آمده است:

«بسیار دوست دارم قبرها را بخوانم، تاریخ‌ها را بخوانم. می‌گویند این کار باعث می‌شود حافظه انسان کم شود. من هم می‌ترسم اما باز چشمم می‌افتد ...»

از دلایل دیگر اکتشاف می‌توان به پیدا کردن گور افراد مشهور، گشت‌وگذار میان درختان، کشف فضاهای پنهان را تشکیل می‌دهد. منظر آرامستان پتاسیل بالایی برای تبدیل شدن به مکانیست که در آن شخص بتواند برخی از کارهایی را که دوست دارد انجام دهد. این منظر به‌ویژه از بازی و جست‌و‌خیز کودکان حمایت می‌کند. گورهایی که بالاتر از سطح زمین هستند نظر کودکان را جلب می‌کنند. بزرگسالان نیز تمایل دارند در این فضا قدم بزنند و صحبت کنند و به ذکر خاطرات بپردازند. مصاحبه‌شوندگان گفتند که هر فعلیتی که باعث بی‌احترامی به مردگان نشود ایرادی ندارد. اکثر آن‌ها در مورد خودشان فعالیت غیرمرتبطی را سراغ نداشتند ولی این فعالیت‌ها را بارها از سوی دیگران مشاهده کرده بودند. در آرامستان‌های که از فضای سبز مناسبی برخوردارند مورد انتخاب برای تفریح نیز قرار می‌گیرد.

۳-۵- افکار، خاطرات، احساسات (پنهان)

تمامی مصاحبه‌شوندگان تأکید کردند که به‌طور مکرر تفکر در منظر آرامستان را تجربه کرده‌اند. محتوای این افکار بیشتر پیرامون سرنوشت، مرور تجارب زندگی، سبک زندگی، آینده، رفتار و کردار، تفکر پیرامون مرگ و یا وضعیت و سرگذشت مردگان آن مکان اعلام شد. هرچند تنوع بسیار زیادی در این افکار قابل تشخیص است و حتی بسیاری از افکار بر ما پوشیده است و احتمالاً افراد از صحبت در مورد آن خودداری کرده یا نسبت به آن‌ها حضور ذهن نداشته‌اند می‌توان نتیجه گرفت محتوای این افکار از سطحی‌نگری بدور بوده و در مورد مسائل اساسی و عمیق است.

در مورد حواس، بیشترین درگیری حسی مربوط به بینایی، پس از آن شنوایی و لامسه است. بویایی و چشایی کم‌تر توسط افراد در منظر آرامستان به کار گرفته شده و یا نسبت به به‌کارگیری آن توجهی نشده است. اکثر افراد سکوت را صدایی می‌دانستند که در آرامستان شنیده می‌شود. همچنین لمس همزمان سنگ صیقل خورده و آب با چشمان بسته آن‌ها را یاد قبر و آرامستان می‌اندازد. تعداد بسیار کمی از افراد بوی گردوخاک آب خورده را بوی آرامستان می‌دانستند. لیکن بیشتر افراد در مورد این که این بو منحصر به آرامستان باشد اظهار تردید نمودند. برخی نیز عنوان نمودند که طعم خرما و حلوا آن‌ها به یاد آرامستان می‌اندازد اما بیشتر افراد تأکید کردند که دوست ندارند به هنگام خوردن خرما و حلوا به مرگ فکر کنند. در مورد احساسات بیشترین و ملموس‌ترین حس که توسط همه مصاحبه‌شوندگان اشاره شد، «آرامش» است. منشأ این احساس از نظر برخی، از مردگانی که آرام گرفته‌اند برمی‌خیزد. عده دیگری منشأ این حس را نهفته در وابستگی به مردگان می‌دانستند و بعضی نیز حاصل از درد و دل و سخن گفتن با عزیزان می‌دیدند. وجود امامزاده‌ها، فضای معنوی، مشاهده عاقبت همه انسان‌ها از دیگر دلایل ذکر شده برای آرامش بود که می‌توان گفت به نوعی تمامی این دلایل با مردگان در ارتباط است.

احساس «سکوت» نیز توسط بیش از ۷۰ درصد مصاحبه‌شوندگان مستقیماً اشاره شد. اکثر مصاحبه‌شوندگان نیز ابراز کردند که سکوت مطلق آن‌ها را یاد قبرستان می‌اندازد. این در حالی بود که در تمامی این آرامستان‌ها صدای رفت‌وآمد وسایل نقلیه به‌وضوح شنیده می‌شد. تقریباً تمامی افراد احساس می‌کردند که در منظر آرامستان میل به «نیکوکاری» و «نوع‌دوستی» در آن‌ها به‌وضوح بیشتر می‌شود و تصدیق نمودند که پس از ترک آرامستان احساس می‌کنند که «مهربان» تر شده‌اند. نزدیک به نیمی از افراد نیز اشاره نمودند که پیش از آمدن به آرامستان احساس «دلنگی» می‌کنند. تمامی افراد مورد مصاحبه تصدیق کردند که پس از ترک آرامستان احساس «انگیزه زندگی» در آن‌ها به‌وضوح تشدید می‌شود. احساس «ترس» در شب‌های آرامستان توسط همه مصاحبه‌شوندگان تأیید شد.

مرور خاطرات بخش جدایی‌ناپذیر تجربه منظر آرامستان است. افراد مصاحبه‌شوندگان ذکر کردند که در منظر آرامستان خاطراتی را در ذهن خود مرور می‌کنند و اگر همراهی داشته باشند دوست دارند آن‌ها را بازگو کنند. همچنین در فضای آرامستان دوست دارند به خاطرات دیگران گوش دهند. بیش از ۸۰ درصد افراد مورد مصاحبه گفتند که محتوای خاطراتشان شیرین است. بیش از نیمی از افراد گفتند که اغلب به خاطرات نزدیک و مربوط به مردگان خود در این آرامستان فکر می‌کنند ولی گاهی اوقات به خاطرات دور یا افراد دیگر و پیش آمده که به خاطره‌ای کاملاً غیرمرتبط نیز فکر کنند. بیش از ۸۰ درصد افراد در آرامستان ابن بابویه و امامزاده عبدالله عنوان نمودند تا به حال به ملاقات

قبر افراد معروف رفته‌اند و داستان‌های مربوط به آن‌ها را در ذهن خود مرور کرده‌اند. اما این مورد در خصوص آرامستان‌های دیگر بسیار کم‌رنگ بود. همچنین بیش از ۳۰ درصد از مصاحبه‌شوندگان گفتند تا به حال تجربه احساس نزدیکی و یا آشنایی کوتاه با شخص دیگری به واسطه یک قبر خاص را داشته‌اند. آرامستان بیش از ۴۰ درصد مصاحبه‌شوندگان آرامستان‌های تهران عنوان نمودند که تا به حال تجربه مرور آثار به هنگام بازدید از گور یک هنرمند را داشته‌اند. اما این تجربه در مورد مصاحبه‌شوندگان قم و ساروق بندرت اتفاق افتاده است. جایگاه دفن شهدا که در تمامی این آرامستان‌ها وجود داشت تنها قسمت برای آزمایش حافظه جمعی و خاطرات جمعی بود. اغلب افراد عنوان کردند که با دیدن مقبره شهدا یاد شب‌های بمباران، خاموشی‌ها و فداکاری رزمندگان می‌افتند و عده‌ای نیز عنوان کردند استفاده از نام شهدا آن قدر در موارد مختلف مرتبط و غیره مرتبط زیاد است که بسیار عادی شده و دیدن جایگاه شهدا در آن‌ها واکنشی را در بر ندارد. اما آنچه مسلم شد وجود مدفن اشخاص معروف و معاصر یا قبر افرادی که در حادثه‌ای معروف جان سپرده‌اند سبب مرور خاطرات جمعی است. آرامستان آرامستان علاوه بر این اطلاعاتی که طی مصاحبه‌ها در پنج آرامستان یاد شده به دست آمد در آرامستان وادی السلام سه مؤلفه تفکر، احساسات و خاطرات از طریق پرسش‌نامه نیز مورد سنجش قرار گرفت. آلفای کرونباخ برای این گویه‌ها ۰.۷۳۴ است. نتایج این پرسش‌نامه مصاحبه‌ها را تأیید می‌کند

۳-۶- خیال‌پردازی و تخیلات (پنهان)

مصاحبه‌ها و مشاهدات میدانی نشان داد که «حافظه تاریخی» به کمک تخیلات مراجعه‌کنندگان در منظر آرامستان‌ها به خوبی فعال می‌شود. افراد اغلب در جوار گور اشخاص بزرگ، داستان‌های تاریخی را در ذهن خود تخیل می‌کنند. در زیر بخشی از مصاحبه یک دانشجوی خارجی مشغول به تحصیل علوم دینی در قم که بازدید آرامستان وادی السلام آمده این امر را به خوبی نشان می‌دهد:

«من هر موقع اینجا می‌آیم به یاد حوادث مشروطه می‌افتم!

چطور؟ مگر شما خارجی نیستید؟! چه ارتباطی دارد؟

آنجا قبر شهید نواب صفوی است. من در کتاب در مورد مشروطه خوانده‌ام. این حوادث در ذهن من مجسم می‌شود ...»
(نواب صفوی مرتبط با حوادث مشروطه نیست و این تنها گمان مصاحبه‌شونده بوده است.)

همچنین در مصاحبه‌ها مشخص شد بسیاری از افراد در مورد وضعیت مرده‌ها در منظر آرامستان تخیلاتی دارند. اما زمینه خیال‌پردازی نیز در آرامستان بسیار فراهم است و می‌توان با طرح سوا لاتی مصاحبه‌شوندگان را به این کار ترغیب نمود.

جدول ۵. پرسشنامه افکار، احساسات و خاطرات در گورستان وادی السلام (منبع: نگارندگان، ۱۴۰۱)

زیاد	متوسط	کم	گویه ها	
افکار				
*****	-	-	آیا تا به حال اینجا به تفکر فرو رفته‌اید؟	۱
*****	*	-	در تفکرات خود پیرامون فلسفه زندگی و عاقبت کار اندیشیده‌اید؟	۲
*****	-	-	در تفکرات خود پیرامون سرنوشت خود و دیگران اندیشیده‌اید؟	۳
****	*	*	در تفکرات خود پیرامون آینده خود و خانواده‌تان اندیشیده‌اید؟	۴
****	*	*	در تفکرات خود پیرامون مرگ خود و یا عزیزانتان اندیشیده‌اید؟	۵
****	*	*	در اینجا به اینکه بایست تغییری در شیوه زندگی خود ایجاد کنید اندیشیده‌اید؟	۶
****	*	*	در مدتی که اینجا هستید به خوشبختی‌های خود فکر می‌کنید؟	۷
-	**	***	در تفکرات خود در اینجا به مسائل روزمره و کم‌اهمیت نیز اندیشیده‌اید؟	۸
احساسات				
*****	-	-	زمانی که اینجا هستید احساس آرامش می‌کنید؟	۹
**	**	*	در مدتی که اینجا هستید احساس دل‌تنگی می‌کنید؟	۱۰
*	**	**	در مدتی که اینجا هستید احساس حسرت می‌کنید؟	۱۱
*****	-	-	در مدتی که اینجا هستید احساس سکوت می‌کنید؟	۱۲
-	**	***	نسبت به شب‌های اینجا احساس ترس دارید؟	۱۳
*****	*	-	زمانی که از اینجا می‌روید احساس سبک‌بالی می‌کنید؟	۱۴
****	*	*	زمانی که از اینجا می‌روید احساس افزایش انگیزه می‌کنید؟	۱۵
*****	-	-	زمانی که از اینجا می‌روید مهربان‌تر می‌شوید؟	۱۶
خاطرات				
*****	-	-	آیا تا به حال اینجا به خاطرات خود فکر کرده‌اید؟	۱۷
*****	-	-	آیا در اینجا به خاطرات عزیزان از دست رفته خود که در اینجا دفنند فکر کرده‌اید؟	۱۸
*	***	*	به خاطرات عزیزان از دست رفته خود که در اینجا دفن نیستند فکر کرده‌اید؟	۱۹
*	***	*	آیا در اینجا به خاطرات عزیزان خود که در قید حیاتند فکر کرده‌اید؟	۲۰
*	*	***	آیا در اینجا به خاطرات غیرمرتبط و متفرقه فکر کرده‌اید؟	۲۱
-	*	*****	چقدر اتفاق افتاده در اینجا قبر ناشناسی خاطره‌ای به ذهن شما آورده باشد؟	۲۲
-	**	***	چقدر اتفاق افتاده در اینجا قبر معروفی ببینید و داستانی به ذهن شما آمده باشد؟	۲۳
-	*	*****	چقدر اتفاق افتاده در اینجا قبر هنرمندی را ببینید و به یاد آثارش بیوفتید؟	۲۴
-	-	*****	چقدر اتفاق افتاده در اینجا به واسطه قبری با شخصی آشنا شوید؟	۲۵
-	*	*****	چقدر اتفاق افتاده در اینجا به واسطه قبری با شخصی احساس نزدیکی کنید؟	۲۶
*****	-	-	چقدر دوست دارید در اینجا برای دیگران از خاطرات بگویید؟	۲۷
*****	-	-	چقدر دوست دارید در اینجا پای خاطرات دیگران بنشینید؟	۲۸

۴- بحث

قبرگونی، باغ‌گونی، پاکیزگی، ایمنی و امنیت، تعلق و انعطاف‌پذیری، ۵ خصوصیت کلیدی تصویر ایده‌آل در ادراک شهروندان است که بایست در بازآفرینی آرامستان به‌طور ویژه‌ای مورد توجه قرار بگیرد. «قبرگونی» این نکته را متذکر می‌شود حضور فیزیکی گورها به شکلی ملموس به‌نوعی نزدیک‌ترین ارتباط را با روح آرامستان دارد. هر تغییری که این قبرگونی را تضعیف کند درنهایت به تضعیف روح آرامستان خواهد انجامید. ایجاد ساختارهای جدید در بازآفرینی این منظر همواره می‌تواند در این راستا باشد و هرگز نباید ساختارهای قبرگونه موجود را تضعیف کند. «باغ‌گونی» یادآور می‌شود ساختار آرامستان و باغ همواره بر هم منطبق بوده و این دو در منظر آرامستان جدایی‌ناپذیر خواهند بود. مفهوم «پاکیزگی» در این پژوهش در قلب خود حاوی مضامین نظافت، تجهیز، نظم و خوانایی است. «نظافت» شامل آن دسته از اقداماتیست که منجر به نگهداری بهداشتی از منظر آرامستان خواهد شد. «تجهیز» شامل تأمین فضاهای لازم جهت پشتیبانی و تأمین آسایش در حضور طولانی‌مدت مراجعه‌کنندگان خواهد شد. «نظم و خوانایی» به نحوه ساماندهی فضاها درون منظر اطلاق می‌شود، به‌گونه‌ای که مراجعه‌کننده به‌طور کلی قادر به ادراک مسیر و جهت‌یابی درون آرامستان باشد. اما نه تا حدی که جذابیت اکتشاف از او گرفته شود. تأمین «ایمنی و امنیت» آرامستان ضمانت حضور اقشار آسیب‌پذیر مانند سالمندان، زنان، کودکان و معلولان در این منظر است. شهروندان منظر آرامستان را در عین احترام بسیار، بسیار صمیمی درک می‌کنند و آن را از خود می‌دانند. «تعلق و انعطاف‌پذیری» لازمی چنین نقشی خواهد بود. مردم باید بتوانند در حضور منظر آرامستان در عین احترام، آزادانه به فعالیت‌های دلخواه خود بپردازند و تا اندازه‌ای اجازه مداخلات کوچک را داشته باشند. البته این فعالیت‌ها و مداخلات تا حدی است که مغایرتی با حرمت این منظر نداشته باشد. بایست توجه داشت که رونق فعالیت‌های جانبی نقش دعوت‌کنندگی به منظر را بر عهده دارد و به‌گونه‌ای برنامه‌ریزی شود که درنهایت توجه مراجعه‌کنندگان طی سلسله‌مراتبی بر اهداف اصلی آرامستان متمرکز شود. همچنین از بین رفتن فعالیت‌های سنتی و متداول آرامستان نیز به تضعیف گفتمان منظر-مردم و درنهایت تضعیف روح آرامستان را در پی خواهد داشت.

چهار مؤلفه «بهبود ذهنی» و عواملی که سبب حضور پررنگ این چهار مؤلفه در آرامستان گشته‌اند باید به‌دقت شناسایی و در بازآفرینی آرامستان مد نظر قرار گرفته و نیروبخشی شوند. از مهم‌ترین دلایل جذابیت و دوست‌داشتنی بودن منظر آرامستان احساسات خاص و منحصربه‌فردی است که در این مکان حضور دارد. سرمنشأ و عوامل بروز چنین احساساتی بایست به‌درستی در ادراک شهروندان جستجو شود. تقویت این عوامل این احساسات را قوی‌تر خواهد کرد و این قدرت نهایتاً به دوست‌داشتنی‌تر شدن این منظر خواهد انجامید. احساس «آرامش»، «سکوت» و «دلنگی» از وجود مردگان نشایت می‌گیرد. احساس «سبکیالی»، «انگیزه»، «شور زندگی»، «نوع‌دوستی»، «مهربانی» ناشی از درک گفتمان میان دنیای زندگان و مردگان است. «نیکوکاری» و «آرام و قرار گرفتن» از ادراک بی‌واسطه سرانجام و سرنوشت است. «خواندن سنگ قبرها»، «پیدا کردن یادمان افراد مشهور»، «گشت‌وگذار میان درختان» و «کشف فضاهای پنهان» ساختارهایی در منظر آرامستان است که به‌شدت باید در بازآفرینی آرامستان مورد پردازش مجدد قرار گیرند تا بیش‌ازپیش به این منظر «وسعت» بخشیده شود.

آرامستان محتوای افکار در آرامستان بیشتر پیرامون سرنوشت، مرور تجارب زندگی، سبک زندگی، آینده، رفتار و کردار، تفکر پیرامون مرگ و زندگی یا وضعیت و سرگذشت درگذشتگان است. بنابراین طراحی می‌تواند از طریق پشتیبانی از مکان‌هایی با اشارات استعاری و نمادین به این مضامین غوطه‌وری و مراقبه در منظر را تقویت کند.

تحریک تمامی حواس به نحو صحیح منجر به استفاده حداکثری از گیرنده‌های حسی خواهد شد. گیرنده‌های حسی به‌منزله دریچه‌های ادراک و پدیدار شدن عناصر به شکلی دگرگونه در منظر آرامستان می‌باشند. در این راستا توجه به این نکته ضروری به نظر می‌رسد که توجه به حواس منجر به آسیب یا تضعیف حسی که قبلاً در منظر وجود داشته نگردد.

بستر آرامستان، صحنه بازخوانی خاطرات است. بازطراحی بایست به‌گونه‌ای صورت گیرد که زمینه ظهور این خاطرات از هر نوع فراهم گردد. گفته شد که خاطرات جمعی به‌طور خاص در ارتباط با مزار افراد یا وقایع مشهور در جامعه قرار دارد. پرواضح است این مزارها که از گذشته موجودند بایست شناسایی و حفظ شوند و پیشنهاد می‌گردد این پیوستار با تمهیدات خاص همواره حفظ شود.

۵- نتیجه‌گیری

نتیجه‌گیری: فروکاست نقش گورستان‌ها به یک زیرساخت ضروری برای شهر و محلی برای دفن اموات منجر به قطع ارتباط میان دنیای زندگان و مردگان گشته، آن را بدل به زمینی جهت دفن پسماند شهری در خارج شهر می‌نماید. حفاظت از منظر تاریخی به دلیل دارا بودن ساختارها و عناصر ارزشمند، اصالت و ارزش‌های نهفته که نشان‌دهنده‌ی تعامل فرهنگ و طبیعت در طول زمان است، از حساسیت بسیار بالایی برخوردار است، چراکه این ارزش‌ها حافظ هویت و خاطرات جمعی و حافظه تاریخی جامعه هستند. لذا بدون بررسی لایه‌های عمیق ادراکی نهفته در روح این مکان امکان خوانش مجدد این ویژگی‌ها در بازآفرینی آرامستان‌ها آن میسر نیست.

منظر آرامستان‌ها تاریخی نقشی کلیدی را در فرهنگ و ساختار تاریخی شهر ایفا می‌کند. این منظر از پتانسیل‌های بالایی در تقویت خاطرات و هویت فردی و اجتماعی، همچنین بهبود ذهنی شهروندان برخوردار است. اما امروزه گفتمان میان منظر آرامستان و شهروندان به سبب توسعه و تصمیمات شتاب‌زده به شدت تضعیف گشته است. این پژوهش در چهارچوبی پدیدارشناسه با عبور به عمق لایه‌های پنهان ادراک در خلال تجارب افرادی کند که این منظر را زیسته‌اند تا از این طریق روایت منظر تاریخی آرامستان را با قرائتی دیگر مورد بازخوانی قرار دهد. نتایج در پنج محور و ابعاد چندگانه مورد بحث و تفسیر قرار گرفت تا از این رهگذر مبنایی برای شناختی از کلیت این منظر فراهم گردد و در طرح‌های بازآفرینی به کار بسته شود.

References

- [1] Quinton, J.M., Östberg, J. and Duinker, P.N. The influence of cemetery governance on tree management in urban cemeteries: A case study of Halifax, Canada and Malmö, Sweden. *Landscape and Urban Planning*, 194, p.103699, 2020.
- [2] Quinton, J.M., Duinker, P.N., Gallant, K.A., Steenberg, J.W. and Charles, J.D. To tree or not to tree: User and management perspectives of cemetery trees. *Urban Forestry & Urban Greening*, 43, p.126385, 2019.
- [3] Quinton, J. M., & Duinker, P. N. Beyond burial: researching and managing cemeteries as urban green spaces, with examples from Canada. *Environmental reviews*, 27(2), 252-262, 2019.
- [4] Evensen, K. H., Nordh, H., & Skår, M. Everyday use of urban cemeteries: A Norwegian case study. *Landscape and urban planning*, 159, 76-84, 2017.
- [5] Nordh, H., & Evensen, K. H. Qualities and functions ascribed to urban cemeteries across the capital cities of Scandinavia. *Urban forestry & urban greening*, 33, 80-91, 2018.
- [6] Lai, K. Y., Sarkar, C., Sun, Z., & Scott, I. Are greenspace attributes associated with perceived restorativeness? A comparative study of urban cemeteries and parks in Edinburgh, Scotland. *Urban Forestry & Urban Greening*, 53, 126720, 2020.
- [7] Rae, R. A. Cemeteries as public urban green space: Management, funding and form. *Urban Forestry & Urban Greening*, 61, 127078, 2021.
- [8] Khammar, G., Pasban Isa Lu, V. Urban monasteries, their forgotten identity and capabilities, First International Congress on Earth, Space and Clean Energy, Ardabil, Mohaghegh Ardabili University, 2015.
- [9] Seirafianpour, M., Heidari, M., Alavi, R. Following the lost paradise, redefining the cemetery in the urban arena today based on the pattern of Iranian gardens, the first international congress of interdisciplinary science research in urban planning and architecture, Tabriz, Kian Tarh Danesh Company, 2017.

- [10] Vahidzadegan, F. Environment and landscape Designing of Takht-e-Foolad cemetery in Isfahan based on the pattern of Iranian gardens. Master Thesis in Environmental Design, University of Tehran, Tehran, 2012.
- [11] Grabalov, P., & Nordh, H. The future of urban cemeteries as public spaces: Insights from Oslo and Copenhagen. *Planning Theory & Practice*, 1-18, 2021.
- [12] Danesh, F., Farshchi, H. Improving the physical and spatial quality of cemeteries based on the principles of landscaping (Case study: Dar es Salam cemetery in Kashan), Fifth International Conference on New Research in Engineering and Technology, Shiraz, Pendar Andish Rahpo Co., 2017.
- [13] Salami Araqi, M., Malek Afzali, A. Designing the space of the cemetery by applying the view of Islamic and existentialist death consciousness, International Conference on Art, Architecture and Applications, Tehran, Mahde Pazhohesh Rah Pouyane Haghghat Research Institute - Faculty of Culture, Art and Architecture of Jihad University. Daneshpazhohan Pishro Institute, 2016.
- [14] Kafle, N.P. Hermeneutic phenomenological research method simplified. *Bodhi: An interdisciplinary journal*, 5(1), pp.181-200, 2011.
- [15] Moran D. Introduction to phenomenology. Milton Park: Routledge;2000.
- [16] Neubauer, B. E., Witkop, C. T., & Varpio, L. How phenomenology can help us learn from the experiences of others. *Perspectives on medical education*, 8(2), 90-97. 2019.
- [17] Flynn, S. V., & Korcuska, J. S. Credible phenomenological research: A mixed-methods study. *Counselor Education and Supervision*, 57(1), 34-50.7. 2018.
- [18] Burns, M., Bally, J., Burles, M., Holtslander, L., & Peacock, S. Constructivist Grounded Theory or Interpretive Phenomenology? Methodological Choices Within Specific Study Contexts. *International Journal of Qualitative Methods*, 21, 16094069221077758, 2022.
- [19] Suddick, K. M., Cross, V., Vuoskoski, P., Galvin, K. T., & Stew, G. The work of hermeneutic phenomenology. *International Journal of Qualitative Methods*, 19, 1609406920947600, 2020.
- [20] Dahlberg, H., & Dahlberg, K. Phenomenology of science and the art of radical questioning. *Qualitative Inquiry*. <https://doi.org/10.1177/1077800419897702>, 2020.
- [21] Watz, S., & Ingstad, K. Keeping calm on a busy day—an interpersonal skill home care patients desire in health workers: hermeneutical phenomenological method. *BMC nursing*, 21(1), 1-10, 2022.
- [22] Kusenbach, M. Go-alongs. *The SAGE handbook of qualitative data collection*, 344-361, 2018.
- [23] Kusenbach, M. Street phenomenology: The go-along as ethnographic research tool. *Ethnography*, 4(3), pp.455-485, 2003.
- [24] INTERNATIONAL PRINCIPLES AND STANDARDS FOR THE PRACTICE OF ECOLOGICAL RESTORATION. George D. Gann, Tein McDonald, Bethanie Walder, James Aronson, Cara R. Nelson, Justin Jonson, James G. Hallett, Cristina Eisenberg, Manuel R. Guariguata, Junguo Liu, Fangyuan Hua, Cristian Echeverría, Emily Gonzales, Nancy Shaw, Kris Decler, and Kingsley W. Dixon. SECOND EDITION, 2019.

[25] Kaplan, S. The restorative benefits of nature: Toward an integrative framework. *Journal of Environmental Psychology*, 15(3), 169–183. [http://dx.doi.org/10.1016/0272-4944\(95\)90001-2](http://dx.doi.org/10.1016/0272-4944(95)90001-2), 1995.

Reviewing Historical cemetery: A Phenomenological Approach to the Lived Experiences of visitors - A Case Study of Wadi al-Salam cemetery in Qom²

Hassan Darabi^{1*}, Erfan khodaparast², Fatemeh Eshaghi³, Homa Irani Behbahani⁴,
 1. Assistant Professor, Department of Environment Design, School of Environment, College of Engineering, University of Tehran, Tehran, Iran (*Responsible author). darabih@ut.ac.ir.
 2. Postgraduate, Department of Environment Design, School of Environment, College of Engineering, University of Tehran, Tehran, Iran.
 3. Postgraduate, Department of Environment Design, School of Environment, College of Engineering, University of Tehran, Tehran, Iran.
 4. Professor, Department of Environment Design, School of Environment, College of Engineering, University of Tehran, Tehran, Iran.

Received: [2022/4/26]

Accepted: [2022/5/14]

Abstract

Aims: This research deals with the delicacies and complexities of recreating the historical cemeteries of cities. In this regard, it tries to know the obvious, hidden dimensions, layers and components in the deep levels of perception by reviewing lived experiences.

Methods: This research is qualitative and has a phenomenological approach. In this way, in-depth semi-structured interviews were conducted in Kusenbach's innovative method and in five axes, and also supplementary questionnaires were distributed to record, receive and analyze the meanings of the lived experiences of the landscape visitors.

Findings: The lived experiences of historical landscape cemeteries were studied in five axes: "Reference, ideal image, activity, improvement and mental dimensions" and showed that historical cemeteries have multidimensional qualities and a great variety, multiplicity and complexity in the perceptual layers.

Conclusion: If the role of the cemetery is reduced to the necessary urban infrastructure and becomes only a place for burying the bodies, then the connection between the world of the living and the dead is cut off, and turning it into a landfill for urban waste outside the city. Because of having valuable structures and elements, originality and hidden values that show the interaction of culture and nature over time, and these values preserve the identity and collective memories and historical memory of society, the protection of the historical landscape is very sensitive. Therefore, it is impossible to re-read these features in the re-creation of the cemetery without analyzing the deep perceptual layers hidden in the soul of this place.

Keywords: re-creation, historical landscape, identity, hermeneutics, graveyard.

[†] This article has been compiled from the master's thesis of Environmental Design with the guidance of Dr. Darabi and Dr. Behbahani at Tehran University, Tehran, Iran.